

суті, в конкретності, в її унікальності та неповторності, збагнути її цінність та необхідність. Духовність робить людину зрячою, так як цінність, яку вона дозволяє побачити і підкреслити не завжди є дійсністю, а лише простою можливістю, тобто тим, чого ще не має, але що знаходиться вже в становленні, що може стати і що повинно стати.

Духовність найглибше розкривається в сфері людських відносин. Вона - невід'ємна якість справжньої дружби чи любові, віра в іншу людину, впевненість в її надійності, незмінності суті її особистості, її найголовніших установок, здатність до милосердя і самопожертви в ім'я іншої людини.

Духовність часто асоціюють з освіченістю, інтелектуальністю, релігійністю. Духовність утворює сферу, яка поєднує «розрізнену реальність» і підносить її до морального, освіченого життя, до висот релігійного почуття, естетичного світопереживання і зрештою всеохоплюючого філософського знання. Думається, що в сукупності всіх названих компонентів полягає сутність сучасної парадигми духовності. Духовність потрібно розглядати як найвищий прояв культури як багатства внутрішнього світу людини, як вираз гармонії і досконалості її буття [Олексюк О.М. Духовність як реальність національної культури // Гуманізм людини. Культура.- Дрогобич, 1992. - С.78].

Г. Славута* (м.Полтава)

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА ДІТЕЙ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Слово “свобода” в усі часи хвилювало прогресивне людство. Поняття “свобода совісті” – одне із конкретних різновидів цього слова. У кінці XIX – на початку XX ст. його на всі лади інтерпретували за кордоном і в Росії зокрема. Проголошена маніфестом царя в 1905 р. свобода совісті, на думку багатьох, не принесла очікуваного звільнення від “релігійного рабства”. Радянські ідеологи протягом декількох десятиліть твердили, що тільки ленінський декрет про свободу совісті, церковні і релігійні організації, або, іншими словами, Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, виданий у 1918 р., ознаменував нову еру в духовному житті народу.

Розглянемо, якою насправді була воля віри людей до і після

---

* Славута Галина Олександрівна, аспірантка Полтавського державного пединституту ім. В.Г.Короленка

Жовтневого перевороту. А також визначимо те, як це стосувалося наймолодших громадян суспільства – дітей і яку роль при цьому відігравала школа щодо волі вияву власних переконань і формування світогляду.

З часів прийняття християнства на Русі релігія проникала в усі сфери життя й побуту народу, ставала їх невід’ємною частиною. Церква вважалася вчителем і цілителем душі. Саме слово “вчитель” у давньоруській мові вживалося звичайно в його вищому значенні – це наставник, який допомагає стати на істинний шлях кожній православній людині; він проповідує, несе вчення – Слово Боже. Слово освіта було однокореневим із словами світити, святити. Церква здавна була просвітителем народу, добровільно взявши на себе тягар виховання й навчання людей. Доказом цього можуть стати численні приклади створення й розвитку нею бібліотек, братських шкіл, семінарій, інших навчальних закладів при церквах і монастирях, діяльності мандрівних учителів, дяків тощо.

Народ виховував своїх дітей в традиціях православ’я. І так як із раннього віку діти приєднувалися до праці дорослих, так само вони з дитячих літ брали участь не тільки в народних, а й у церковних ритуалах, звичаях і обрядах. Ті, хто мав можливість вчитися грамоті, опановували її за церковними текстами, книгами релігійного змісту. Цінність освіти, на думку і нижчих і вищих верств населення, полягала саме в прилученні до основ християнського віровчення, до Божої істини.

З XVI ст. православ’я все більше набуває чинності державної ідеології, за ревностним збереженням якої починає здійснюватися достатній контроль. Погляд на школу, з одного боку, як на “внутрішню охорону царизму”, а з іншого, - як на потенційний розсадник шкідливих ідей і “недостатньо захоплюючого способу думання” багато в чому визначав політику царизму щодо школи й освіти, зокрема в XIX ст. [Российское образование: история и современность.- М., 1994.- С. 44-45]. Цінність виховання, з точки зору царського уряду, зводилася до виховання законопослушних громадян, вірних існуючому ладу. Нова реакційна урядова програма освіти, що декларувалася принципом “російських охоронних начал православ’я, самодержавства й народності”, вкорінювалася у свідомість молоді вихованням релігійності й християнської моралі, вірності царю й монархії. З цією метою урядом у 1817 р. було реорганізовано Міністерство народної освіти в Міністерство духовних справ і народної освіти [Медынский Е.Н. История русской педагогики. – М.- 1938.- С. 123].

Наприкінці 1811 р. видається циркуляр про введення у всі навчальні заклади Закона Божого, “яко заключающего в себя главную цель образования” [Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.- 1864.- Т.1.- С. 185]. Були переглянуті також навчальні плани й програми, введені нові, які відповідали ідеологічному курсу монархічної держави. У всіх школах, за розпорядженням “зверху”, окрім годин Закону Божого, вводилося ще й читання текстів із Священного Писання.

Політика царизму торкнулася перш за все вищих навчальних закладів. 1819 року усім університетам було наказано створити кафедри “богопізнання і християнського вчення”. До революції 1917 р. в усіх вищих навчальних закладах богослов’я залишалося обов’язковим предметом для студентів православного віросповідання. У 1826 р. урядом було вирішено, що курс філософських наук слід очистити від “нісенітних найновіших філософів і побудувати на істинах християнського вчення й відповідним правилам монархічного управління”. Деякі дисципліни науково-природничого циклу скорочувалися, а такі предмети як логіка і психологія доручалося викладати професорам теології за планами, розробленими духовною комісією [Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.). Нариси. – К., 1991.- С.148].

Але царський уряд не обмежувався тільки введенням викладання дисциплін релігійного циклу з метою виховання університетської молоді в дусі вірності Богу, Царю й Вітчизні. 1834 року утверджується інструкція інспектору студентів Московського університету, яка пізніше розповсюджується й на інші вищі навчальні заклади. У ній зокрема наголошується на тому, що “релігія є тим наріжним каменем, на якому повинна базуватися чиста, добра мораль”. Тому інспектор мав суворо слідкувати за виконанням студентами релігійних обов’язків, вимагаючи, щоб вони вранці і ввечері були присутні на молитві, повсякчасно відвідували церкву, постували і т.ін. [Медынский Е.Н. История русской педагогики. – М.- 1938.- С. 137].

Аналогічним був підхід до справи організації й розвитку середньої школи в дореволюційній Росії. У гімназіях, прогімназіях, реальних училищах, учительських семінаріях тощо дотримувалися релігійно-морального напрямку виховання молоді. Обов’язковим предметом цих навчальних закладів був також Закон Божий. Щоправда, на викладання його відводилося лише 2 години тижневого навантаження. Разом із російською учні вивчали також і церковно-слов’янську мову, а водночас із вітчизняною вивчалася в школах Священна історія. Таким чином,

дисципліни релігійного циклу займали першорядне місце серед інших у навчальному процесі.

Все життя учнів середніх навчальних закладів було пронизане релігійним духом. Майже при кожній гімназії чи училищі існувала своя церква, де вихованці разом із викладачами відвідували богослужіння, брали участь у молебнях і панахидах, щонеділі і в свята відбували обідні і всеношні. Учні, які мали добрий голос, повинні були співати в церковному хорі. Щодня до і після уроків під контролем дирекції проводилася спільна загальношкільна молитва. Вихованці мали постувати, сповідуватися і причащатися, а на доказ цього подавати шкільному начальству особливі свідоцтва від священика [Знаменский С. Средняя школа за последние годы. Ученические волнения 1905-1906 г.г. и их значение. – СПб., 1909.- С. 74].

За успіхами в навчанні, а також за дотриманням морально-християнських обов'язків вихованців стежили класні наставники, законовчителі, дирекція. Зрозуміло, що такий “жандармський” нагляд за життям вихованців середніх і вищих навчальних закладів не міг не викликати й відповідні реакції. Тож у часи 1-ої російської революції це вилилось у страйки й шкільні безпорядки, які відчувалися не тільки у світських, а й у духовних навчальних закладах. Так, тільки в грудні 1905 року було закрито близько 40 духовних семінарій і 4 академії із-за бунтів і насильницького припинення занять в них [Киевские епархиальные ведомости.- 1905. - № 50.- С. 1147].

У своїх вимогах страйкуючі учні наполягали на більшій свободі особистості в галузі духовного життя, вимагали відмінити примусове відвідування церкви, перед- і позаурочні молитви, постування, а також обов'язкове пред'явлення свідоцтв про сповідання і говіння. Особливою вимогою учнівської молоді була відміна переслідування і звільнення зі школи за релігійні переконання [Знаменский С. Средняя школа за последние годы. Ученические волнения 1905-1906 г.г. и их значение. – СПб., 1909.- С. 73-74]. Окрім цього, як зазначає у своєму циркулярі Св. Синод, вихованці духовних семінарій вимагали за зрівняння програм семінарського курсу навчання з програмами світських навчальних закладів, скорочення богословських дисциплін, а також дозволу на вільний вступ в університети [Кулешов И. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (с 90-х г.г. XIX в. по октябрь 1917 г.).- М., 1931.- С. 43].

Що ж до викладання Закону Божого, то тут звучало невдоволення постановкою викладання цієї дисципліни. Подекуди ставилися такі

вимоги: покращити програму Закону Божого, відмінити вивчення напам'ять і безглузде зубріння текстів Катехізісу, викладати Закон Божий з філософської точки зору і для бажаючих. Тільки незначна кількість семінаристів вимагала обов'язковості релігійних дисциплін [Знаменский С. Средняя школа за последние годы.- С. 89]. Це стосувалося переважно тих гімназій і реальних училищ, які вирізнялися неоднорідним конфесійним складом учнівства.

Переважна більшість батьків учнів та частина вчителів, хоча й залишилися на позиціях переваги морально-релігійного виховання, проте підтримала вимоги своїх дітей щодо безкарності за релігійні переконання та обов'язковість відвідування церкви й постування. Це засвідчує хоча б ухвала батьківсько-педагогічного гуртка з Полтави із приводу петицій учнівської молоді у 1905 р. [Знаменский С. Средняя школа за последние годы.- С. 209-220].

У цілому, прогресивна педагогічна громадськість, котру на початку ХХ ст. сколихнули демократичні ідеї, в т.ч. й свободи совісті, ратувала за превалювання світськості освіти. Такі журнали, як "Учитель", "Народний учитель", "Вестник воспитания" та ін., вважали, що духовенство є гальмом освіти народу, і особливо різко виступали проти викладання в школах Закону Божого як обов'язкового навчального предмету [Учитель// 1907. - № 2.- С. 7].

У роки революції режим в навчальних закладах стає м'якшим, подекуди звільняються реакційно настроєні викладачі, учителі-донощики. В деяких школах тимчасово відмінюють уроки Закону Божого. Проголошена царським маніфестом у жовтні 1905 року свобода совісті в дійсності виявилася невеликою поблажкою для іновірців та їх дітей. Після придушення революції в усіх школах з новою силою насаджується дух монархізму й релігійності, посилюється поліцейсько-бюрократичний режим. Закон Божий залишився серед обов'язкових предметів навчального курсу усіх типів навчальних закладів. Реакційна шкільна політика царського уряду проявилася навіть у вилученні зі школи тих підручників, навчальних посібників, в яких недостатньо прищеплювалася любов до церкви і престолу.

Невдоволення в учнів в цей час викликали тільки надмірний тиск у виконанні релігійних обрядів, ретельне стеження за їх особистим життям. Конфліктні ситуації виникали в тих навчальних закладах, де в наявності були представники різних віросповідань.

Після проголошеного маніфесту про свободу совісті (1905 р.) шкільною адміністрацією це вирішувалося в такий спосіб. У тих

гімназіях, прогімназіях чи реальних училищах, в яких навчалися діти іновірців і їх кількість сягала близько 50%, працювало 2 законовчителі. Один з них був православного, другий – того віросповідання, до якого належала решта учнів. Так, приміром, друга гімназія у Києві мала двох законовчителів – православного й католицького віровизнання. За інших умов, якщо до гімназії вступав не християнин, останній звільнявся від релігійних дисциплін.

Що стосується нижчої школи, то попередньо зупинимось на таких статистичних даних. Шкільна мережа й учнівські контингенти початкових і середніх шкіл у дореволюційні часи в сучасних межах України мали такий вигляд:

ТИПИ ШКІЛ	КІЛЬКІСТЬ ШКІЛ	КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ
Початкові	25 106	2 371,3 тис.
Прогімназії	386	49,7 тис.
Гімназії та реальні училища	577	185,8 тис.
Всього	26 069	2 606,8 тис.

З цієї таблиці видно, що початкові школи становили близько 96% загальної кількості шкіл тогочасної України [Заволока Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1971.- С. 13]. Та все ж це не задовільняло культурно-освітніх потреб усього населення. Серед багатьох різновидів нижчих освітніх закладів найбільш масовими й доступними для дітей трудящих були однокласні народні школи (84% від загальної кількості початкових шкіл), що підпорядковувалися МНО, земствам і церковному відомству – Св.Синоду [Там само.- С. 49].

Варто зазначити, що, починаючи з 2-ої половини XIX ст., за умов оживлення суспільної свідомості простий народ виявляв усе більшу активність в організації й діяльності шкіл. Відкриваючи школу, сільські громади, земства брали на своє утримання, окрім іншого, й вчителів. Відтак право вибору викладача залишалось за ними. Нерідко селяни зверталися з проханням до місцевого священика чи дяка навчити дітей читанню, письму й Закону Божому. Це свідчить про довіру простого народу до церкви і їх служителів і в значній мірі надію на них.

Духовенство взяло на себе відповідальність за освіту й виховання своєї пастви. При підтримці уряду в країні поступово збільшується кількість церковних шкіл, які часто розміщувалися у будинку церковнослужителя або навіть у самому храмі. Так, на початку 1911 року

в дореволюційних межах України на долю церковно-парафіяльних шкіл припадало 42,5% загальної кількості нижчих навчальних закладів, а земських шкіл, при всій їхній по-пулярності, нараховувалося лише 27% [Заволока М. Вказана праця.- С. 49]. Отже, вирішення загальноосвітніх та релігійно-виховних завдань, які визначалися реальними потребами тогочасного населення, значною мірою припадало на церкву.

Зрозуміло, що в церковних школах навчання і виховання здійснювалося в душі православної церковності. Це виявлялося не тільки в кількісному співвідношенні релігійних та загальноосвітніх дисциплін, а й у свідомому наголошуванні на значенні Закону Божого. Шкільна політика царського уряду ґрунтувалася на таких позиціях - утвердження в народі морально-релігійні почуття й розповсюдження необхідних первинних знань про релігію. На вивчення церковних дисциплін у міністерських і земських початкових школах припадало від 33 до 37% всього навчального часу. У розкладі уроків ще більше почали переважати предмети релігійного циклу. Так, з 24 годин тижневого навантаження 6 годин припадало на Закон Божий, 8 годин – на уроки російської і церковно-слов'янської мови, 4 години – на арифметику, 4 години на церковний спів, 2 години – на письмо [Полтавские епархиальные ведомости// 1884. - № 24.- С. 1155].

Окрім цього щодня - вранці і ввечері діти здійснювали загальну молитву. Кожен урок теж починався і закінчувався молитвою. У святкові й вихідні дні всі учні міських і сільських шкіл повинні були відвідувати разом з батьками, учителями богослужіння в місцевому храмі. У дні постів всі без винятку діти зобов'язані були говіти, сповідуватися й причащатися [Киевские епархиальные ведомости// 1905. - № 24.- С. 59-61].

Прикметою, що простий народ до морально-релігійного виховання своїх дітей ставився не тільки позитивно, а й вважав це за необхідність. І це зрозуміло, адже на той час релігійні моральні принципи залишалися наріжним камнем сімейного ви-ховання. Наведемо слова одного із типових представників селянства про народну освіту: “Народ, відданий Богу, бажає релігійної освіти, бажає, щоб діти навчилися душеспасительним книжкам, могли читати при богослужінні й співати на кліросі, а всяку іншу освіту він сприймає не з таким бажанням” [Полтавские епархиальные ведомости// 1884. - № 22.- С. 1041]. Це добре розуміло не тільки духовенство, а й царський уряд, говорячи, що віруючий народ цінує в своїх дітях набожність і церковність, радіє, коли бачить їх у храмах не німими і не бездіяльними відвідувачами. “Народ знає, що в

цьому зв'язку з релігією і храмом лежить запорука сімейності, господарності й моральної порядності їх дітей” [Восторгов І.І. Государственная Дума и церковные школы. – СПб., 1911.- С. 17].

Розвиток суспільної думки, економічні, політичні й соціальні причини сприяли тому, що на початку ХХ ст. народ зрозумів необхідність якісних змін в освіті своїх дітей. Не задовільняючись вузькістю знань, які давали церковно-приходські школи і школи грамоти, низьким рівнем професійної підготовки викладачів, законотворців і священників, населення піднімало питання про розширення шкільних програм за рахунок загальноосвітніх предметів: природознавства, географії, історії тощо, вимагало зменшити кількість предметів релігійного циклу. Цим пояснюється певне негативне ставлення громадськості до церковно-парафіяльних шкіл та інших навчальних закладів церковного відомства. Так, у роки першої російської революції страйкуючі шахтарі Олексіївського гірничо-промислового товариства, що на Луганщині, зажадали навчати своїх дітей в земських, а не в церковно-парафіяльних школах, а Обознівська громада у заяві до Єлисаветградської земської управи відзначила, що церковна школа ні до чого не веде. Але знову ж таки, у земських й всіх інших типах шкіл до революції 1917 р. Закон Божий залишався обов'язковим предметом.

Отже, фактично, в дореволюційні часи підростаюче покоління було позбавлене права вільного вибору світоглядних орієнтацій, цілковито підкоряючись, з одного боку, батькам, які були переважно віруючими, а з іншого, - державі. Спираючись на релігійні почуття народу, царський уряд і Синод за допомогою церковних шкіл та інших закладів системи освіти могли утримувати нове покоління в межах релігійної ідеології.

Радянська влада, прикриваючись на словах декретом про свободу совісті, на ділі повела насильницьку атеїзацію населення. Комуністична партія взяла курс на створення вільного від “релігійного дурману” суспільства. При цьому ігнорувалася не тільки церква, яка протягом багатьох віків була культурно-історичною силою, духовним пастирем народу, а й релігійні почуття віруючих, які на початку 30-тих років склали 2/3 усього населення країни. Політизована й ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення нової тоталітарної держави. Батьки фактично були позбавлені права виховувати навіть вдома своїх дітей згідно своїх власних переконань. Отже, в радянському суспільстві підростаюче покоління позбавлялося дійсного права вибору, істинної свободи совісті й змушене було підкорятися ідеологічним догмам пануючої тоталітарної системи.

Таким чином, як у дореволюційні часи громадянин не мав свободи волі у виявах своїх переконань, повсякчасно перебуваючи під недрімотним оком чисельних охоронців офіційної державної політики – духовенства, так і в час диктатури пролетаріату він користувався не меншою увагою з боку представників більшовицької влади, які зорієнтовували освіту й виховання в русло визначених державою ідеологічних установок.

М.Грабчук* (м.Івано-Франківськ)

ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОГО ВІЗАНТІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ОБРЯДУ В ГУЦУЛІВ

Український християнський обряд, який є спільним для Українського православ'я і греко-католицизму, називають Візантійсько-українським і Східним. Джерела його формування починаються ще від Кирила і Мефодія, які проводили свою місіонерську діяльність мовою македонських болгар близько 863 року на території Велико-Моравії, зокрема, серед племен білих хорватів - предків сучасних гуцулів. Створені тут перші слов'янські єпархії поширювали кирило-мефодіївське християнство серед західноукраїнських племен Галичини і Закарпаття задовго до офіційного хрещення Русі-України.

Це християнство було Східно-Слов'янського Візантійського обряду. На початку X ст. князь Олег приєднав племена білих хорватів до Київської держави. Після прийняття християнства за часів Володимира тут почав формуватися власний, український християнський обряд. До старослов'янського християнського обряду вводяться місцеві звичаї. Для білих хорватів це були звичаї, проіндуковані пастушою культурою гірських народів. Характерними особливостями того обряду, як і сучасного Східного обряду в гуцулів, стало:

1) синтетичність і селективність, тобто здатність на основі власних народних язичницьких елементів обрядовості, а також відповідних власній духовності і потребам елементів обрядовості різних конфесій творити нові обрядові форми. Цей обряд не був і не є ні чисто візантійським, ні чисто латинським, ні чисто українським, ні чисто язичницьким. Він є новою формою, що створена на основі поєднання певних елементів з різних обрядових типів (і східного, тобто грецького, і латинського і старослов'янського (мова), і українського, і місцевого, тобто

---

* Грабчук М. – викладач Прикарпатського університету